

О. В. Чуєшкова

Українська інженерно-педагогічна академія

Фіксація гендерних стереотипів у лексикографічних працях

Чуєшкова О. В. Фіксація гендерних стереотипів у лексикографічних працях. Статтю присвячено розглядові гендерної стереотипізації в сучасних тлумачних словниках. Складено найпоширеніші гендерні стереотипи, висловлено окремі рекомендації стосовно уникнення цього явища. Наголошено на актуальності творення недискримінаційної мови, підкреслено роль словників у цьому процесі з огляду на їхню інформативну та нормативну функції.

Ключові слова: гендерний стереотип, мовний сексизм, недискримінаційна мова, словникова стаття, тлумачний словник.

Чуєшкова О. В. Фиксация гендерных стереотипов в лексикографических трудах. Статья посвящена рассмотрению гендерной стереотипизации в современных толковых словарях. Классифицированы самые распространенные гендерные стереотипы, предложены отдельные рекомендации касательно избежания этого явления. Сделан акцент на актуальности создания недискриминационного языка, подчеркнута роль словарей в этом процессе в связи с их информативной и нормативной функцией.

Ключевые слова: гендерный стереотип, языковой сексизм, недискриминационный язык, словарная статья, толковый словарь.

Chueshkova O. V. Gender stereotypes fixing in lexicographical works. The article is devoted to the consideration of gender stereotyping in modern explanatory vocabulary works. The most common gender stereotypes are classified, recommendations on avoiding this phenomenon are expressed. The importance of creating non-discriminatory language is emphasized, the role of dictionaries in this process depending of their informative and regulatory functions is underlined.

Keywords: linguistic sexism, gender stereotypes, glossary, dictionary entry, non-discriminatory language.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях усе більшої актуальності набуває гендерний аспект, пов'язаний із презентацією статей у мові. Представники й представниці феміністської лінгвістики наголошують на тому, що мова відбиває світ із «чоловічої» позиції, і жінка часто залишається «невидимою» в мові. Це явище дістало назву мовного сексизму, який може існувати в мові як на рівні слова, вислову, речення, так і на рівні всього дискурсу. Найпоширенішим прикладом мовного сексизму є гендерні стереотипи, які досліджували такі українські та зарубіжні науковці, як О. Горошко [1], В. Єфремов [4], О. Кісь [5], О. Малахова [7], Л. Ставицька [11] тощо.

У сучасному гуманітарному знанні стереотип визначають як «спрошений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ будь-якої соціальної групи або спільноти, який з легкістю поширюється на всіх її представників»; «готовий шаблон, ливарні форми, в які відливаються потоки громадської думки» [цит. за 1:49]; зокрема в лінгвістиці – як «певну структуру ментально-лінгвального комплексу, що формується інваріантною сукупністю валентних зв'язків, які приписуються цій одиниці й репрезентують образ-уявлення феномену, що стоїть за цією одиницею, в його (образу-уявлення) національно-культурній маркованості за певної передбачуваності спрямованих асоціативних зв'язків (векторів

асоціацій)» [6:232]; «детерміновану культурою, упорядковану й фіксовану структуру свідомості, що відбиває фрагмент картини світу як результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища» [9:579].

Гендерні стереотипи – культурно й соціально зумовлені думки про якості, атрибути й норми поведінки представників обох статей. Зважаючи на те, що регламентація гендерної поведінки відбивається в мові, остання є одним із найважливіших джерел знання про гендерну стереотипізацію та її змінення в часі [10]. Появу гендерних стереотипів дослідники вбачають у незбігові мовної та концептуальної картин світу. Остання змінюється набагато швидше, відбиваючи результати постійної пізнавальної та соціальної діяльності людини, натомість мовна довше зберігає архетипові, «реліктові» уявлення про всесвіт. До них і належать гендерні стереотипи, існування яких зумовлене найдавнішими шарами людської свідомості [4:11].

У попередніх розвідках ми розглядали функціонування гендерних стереотипів в узусі [3]. Мета цієї статті – проаналізувати явище гендерної стереотипізації в тлумачних словникарських працях.

На думку науковців [4], гендерні стереотипи, як давні, властиві патріархатній свідомості, так і нові, трапляються в словниках різних типів, у різних зонах

словникової статті й імпліковані в них різними способами. Виділяємо такі форми фіксації гендерних стереотипів у сучасних тлумачних словниках української мови (за В. Єфремовим [4:16–17]):

1) Наявність гендернонетолерантних дефініцій

Архаїчні гендерні стереотипи фіксуємо у визначеннях ядерних вербалізаторів: «Жінка. *1. Особа жіночої статі; протилежне чоловік*» [ВТССУМ:276; НТСУМ, т. 2:31; СУМ, т. 2:536]; «Чоловік. *1. Особа чоловічої статі; протилежне жінка*» [ВТССУМ:1380, СУМ, т. 11:349]; «Жінка. *1. Особа жіночої статі; Ант. чоловік*» [ТССУМ:234]; «Чоловік. *1. Особа чоловічої статі; Ант. жінка*» [ТССУМ:764] (виділення наше – О. Ч.). Ця дефініція протиставлення наявна в усіх проаналізованих лексикографічних працях. Більш толерантними, на нашу думку, можуть бути тлумачення «особа жіночої/чоловічої статі» або «людина, здатна/не здатна виношувати й народжувати дітей». Іменник *дівчина* визначається через стосунки з чоловіком, пор.: «*Молода неодружена особа жіночої статі*» [СУМ, т. 2:298; ВТССУМ:226], натомість тлумачення іменника *хлопець* не потребує посилання на стосунки з жінкою: «*Дитина або підліток чоловічої статі*» [СУМ, т. 11:84; ВТССУМ:1346].

Стереотипизованим є тлумачення прикметника *жіночий* у складі вислову *жіноча логіка* – «*про судження, які ґрунтуються на відчуттях, а не на законах логіки*» [СУМ, т. 2:536]. Проте в цій же лексикографічній праці знаходимо вислів *не жіноче діло*, у тлумаченні якого міститься деконструкція стереотипу: «*про роботу, яку ніби* (виділення наше – О. Ч.) *здатні виконувати тільки чоловіки*» [СУМ, т. 2:536].

2) Наявність у тлумачних словниках позначки *жін. до.*, що супроводжує номінації професій, роду діяльності

Укладачі ВТССУМ, СУМ фіксують іменники жіночого роду на позначення професій, посад тощо з позначкою *жін. до.*, що, безумовно, є виявом мовного сексизму (у низці проаналізованих словникарських праць, зокрема НТССУМ, СТСУМ, ТССУМ, ці лексеми взагалі відсутні). У такий спосіб підкреслюється вторинний характер номінації, денотатом якої є жінка. Лексикографи, вербалізуючи патріархальні стереотипи, подають і нав'язують носіям мови таку картину світу, у якій жінкам відводиться другорядна роль.

Так, укладачі ВТССУМ, коментуючи будову статей, чітко зазначають: «Похідні іменники жіночого роду, утворені від іменників чоловічого роду, тлумачаться через відповідні слова чоловічого роду за формулою: Заступниця...Жін. до заступник» [ВТССУМ:VII].

За цією моделлю побудовані словникові статті, які тлумачать такі номінації: *абітурієнтка, автомобілістка, агітаторка, авторка, адміністраторка, артистка, асистентка, аспірантка, білетерка, велосипедистка, гімнастка, журналістка, касирка, квітникарка, кравчиня, кухарка, лаборантка, майстриня, манекенниця,*

опозиціонерка, офіціантка, партнерка, пекарка, перекладачка, письменниця, піаністка, підводниця, поетеса, поліграфістка, професіоналка, прядильниця, публіцистка, редакторка, секретарка, скульпторка, стюардеса, сценаристка, учителька, феміністка тощо. Окрему групу становлять лексеми *професорка, завідувачка, інженерка, директорка, директриса, бригадирка*, які, крім указівки на вторинний характер номінації, містять позначку *розмовне слово*. Виводячи такі одиниці за межі літературної мови, лексикографи чітко вербалізують стереотип про жінок, які, обіймаючи ці посади, перебувають не на своєму місці.

Незрозумілим видається той факт, що низка номінацій, зокрема *депутатка, інспекторка, контролерка, лікарка*, які ми зафіксували в СУМ, узагалі відсутні в пізніших виданнях, зокрема у ВТССУМ.

Явище гендерної стереотипізації чітко простежується й в парах *акушер – акушерка, друкар – друкарка, машиніст – машиністка*, де іменник чоловічого роду позначає посаду чи професію вищого статусу, ніж відповідний іменник жіночого роду, напр.: «*Акушер. Лікар, фахівець з акушерства*» [ВТССУМ:12; НТСУМ, т. 1:32]; «*Акушерка. Жінка з середньою медичною освітою що має право самостійно подавати медичну допомогу під час пологів*» [ВТССУМ:6; НТСУМ, т. 1:32]; «*Друкар. Фахівець друкарської справи, поліграфічного виробництва*» [ВТССУМ:250; НТСУМ, т. 1:856]; «*Друкарка. Жінка, що друкує на друкарській машинці*» [ВТССУМ:250; НТСУМ, т. 1:856]; «*Машиніст. Фахівець, робітник, що керує машиною (у 1 знач.). // Залізничник, який водить поїзди. // Фахівець, що керує машинами та механізмами на судні*»; [СУМ, т. 4:657]; «*Машиністка. Те саме, що друкарка*» [СУМ, т. 4:658].

Усі словникові статті цих лексикографічних праць умовно можна поділити на дві групи. Прикладом першої може бути тлумачення таких лексем, як *абітурієнт, автор, акціонер* тощо, у яких словникова стаття починається або займенником *той*, напр.: «*Абітурієнт. 1. Той, хто вступає до вищого або середнього спеціального навчального закладу*» [ВТССУМ:1], або відповідний іменник пояснюється через родову назву, напр.: «*Гімнаст – спортсмен, який займається гімнастикою*» [ВТССУМ:182]. На нашу думку, стаття, яка, наприклад, містить тлумачення іменника *абітурієнтка*, може формулюватися як *та, хто вступає до вищого або середнього спеціального навчального закладу*, відповідно *гімнастка – спортсменка, яка займається гімнастикою*. Другу групу становлять іменники чоловічого роду, які тлумачаться через використання слів *особа* або *людина*, напр.: «*Агітатор – особа, що проводить агітацію – виступає з бесідами, доповідями і т. ін.*» [ВТССУМ:6]. У таких випадках позначку *жін. до агітатор* у статті про агітаторку вважаємо можливою. Проте словникова стаття може виглядати й так: *Агітатор, агітаторка – особа, що проводить агітацію*.

Лише в поодиноких випадках знаходимо гендернотолерантні словникові статті. Так, іменник *гість* тлумачиться як «*Той, що приходить, приїздить відвідати кого-небудь удома*» [ВТССУМ:184]; *гостя* – «*Та, хто приходить, приїздить відвідати, навістити кого-небудь*» [ВТССУМ:194]; *гувернер* – «*Вихователь і домашній учитель дітей у буржуазних і дворянських родинах, перев. іноземець*» [ВТССУМ:201]; *гувернантка* – «*Вихователька і домашня вчителька дітей у буржуазних і дворянських родинах, перев. іноземка*» [ВТССУМ:201].

Відмінною за формою від наведених вище словників, але так само стереотипізованою, на нашу думку, є побудова словникових статей у сучасній лексикографічній праці «Лексико-словотвірні інновації». Так, більшість лексем, які стосуються професійної сфери, зокрема *автореса, археологиня, барменка, бодибілдерка, борчиха, воякня, військовичка, деканка, езотеричка, євродепутатка, зоологиня, кафедрянка, консулка, критикеса, логопедка, мерка, метеорологиня, міністерка, монархия, нардепка, монтажерка, педагогиня, піарниця, політикиня, політичка, продавчиня, психіаторка, реаніматологиня, редактриса, рестораторка, синоптикиня, фахівчиня* тощо автори тлумачать через прикладки, напр.: *жінка-езотерик* [ЛСІ 1983–2013]; *жінка-автор, жінка-редактор* [ЛСІ 2004–2006]; *жінка-зоолог, жінка-психіатр* [ЛСІ 2007], *жінка-бармен, жінка-декан, жінка-консул* [ЛСІ 2010–2011]; *жінка-мер, жінка-реаніматолог* [ЛСІ 2012–2013]; *жінка-археолог, жінка-працівник кафедри* [ЛСІ 2014] тощо. Низка номінацій тлумачиться за допомогою конструкції «жінка, яка...», напр.: «*детективістка – жінка, яка працює в жанрі детективу*» [ЛСІ 1983–2013:29]; «*лижкня – жінка, яка бігає на лижах*» [ЛСІ 2010–2011:44]; «*репортажистка – жінка, яка має відношення до репортажу*» [ЛСІ 2012–2013:131]. Обидва наведені вище способи представлені в тлумаченні іменника *політологиня* – «*жінка-політолог; жінка, яка має відношення до політології*» [ЛСІ 2010–2011:66]. Гендернотолерантні дефініції фіксуємо лише в чотирьох випадках, а саме: *ботанічка – викладачка ботаніки; історичка – викладачка історії* [ЛСІ 1983–2013]; *бар'еристка – спортсменка, яка займається легкоатлетичним видом спорту; синхроністка – спортсменка в синхронному плаванні* [ЛСІ 2004–2006].

Водночас сам факт фіксації наведених вище лексем можна лише вітати. Повністю підтримуємо позицію А. Нелюби, який зазначає, що українська мова вигідно вирізняється серед слов'янських мов багатством назв жінок, її дериваційно-номінативна система може повністю вирішити проблему називання жінки, визначення її місця і значущості в українській спільноті. На думку науковця, порівняно з іншими галузями чи тематичними системами, деривати жіночого словотвору – це кількісно і якісно одна з найрухоміших і наймінливіших тематичних груп інноваційного словотвору [8:135].

3) Наявність лексичних лакун

До явища гендерної стереотипізації відносимо й той факт, що значна кількість іменників – назв посад, професій, роду діяльності – фіксується в усіх проаналізованих лексикографічних працях, крім ЛСІ, тільки в чоловічому роді, напр.: *агент, агроном, адвокат, академік, архітектор, геолог, графолог, декан, держсекретар, диктор, дисертант, доктор, доцент, екскурсовод, експерт, дизайнер, ілюстратор, капітан, кондитер, конкурсант, костюмер, мер, міністр, монтувальник, наглядач, ординатор, пілот, президент, провізор, оператор, опонент, прем'єр, прес-секретар, психолог, реаніматолог, ревізор, режисер, ректор, самбіст, соціолог, спікер, фарбувальник, фахівець, хірург, юннат, юрист* тощо. Поодинокими прикладами представлена протилежна ситуація – фіксація у словниках назв посад тільки у формі жіночого роду, напр.: *швачка, педикюриша, манікюриця, покоївка, няня, медсестра*. Зазначимо, що всі вони номінують непрестижні й мало оплачувані професії.

Зрозуміло, що в словниках відбита думка, висловлена ще академічній праці за редакцією І. Білодіда: «...багато іменників – назв професій, посад та звань – для обох статей мають здебільшого тільки форму чоловічого роду» [12:52]. Як зазначає В. Горпинич, іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають осіб за посадою або професією, «...не мають жіночого відповідника типу *автор – авторка, учень – учениця* і легко заступають його позицію при номінації осіб жіночої статі: *Прийшла декан Врублевська; Професор Пентилюк відсутня*» [2:61]. Проте в проаналізованих словниках навіть в ілюстративній зоні статей відсутні приклади з жінками. Ми зафіксували лише два (!) такі контексти до лексем *кондитер* і *провізор*, пор.: «*Одного разу, наважившись, Галя сказала вдома: – Мені дуже подобається виготовляти тістечка, тортів. Хочу бути кондитером!*» [СУМ, т. 4:258]; «*Учитель жив у невеличкій квартирі з двох кімнат – одна кімната була для сестри, яка працювала в аптеці провізором*» [СУМ, т. 8:135].

4) Наявність гендерних стереотипів в ілюстративній зоні статей

Свідченням гендерної стереотипізації, крім наведених вище прикладів, є також те, що іноді під час добору ілюстративного матеріалу до номінацій позитивних і негативних рис людини лексикографи наводять приклади, у яких носієм позитивних рис є виключно чоловік, негативних – жінка. Слід зазначити, що переважна кількість проаналізованих лексем проілюстрована і «чоловічими», і «жіночими» прикладами, зокрема прикметники *вродливий, сварливий, розумний, тямущий, прекрасний, мудрий, чарівний, недалекий* тощо. Так, до прикметника *сварливий* наведено такі контексти: «*А сей коваль такий, що хоч би й паном йому бути, лихий та сварливий;... Бабуся Уляна була маленька на зріст, суха, вертлява і страшенно сварлива*» [СУМ, т. 9:65]. Однак фіксуємо й випадки гендерної стереотипізації. Наприклад, прикметник *добрий* у першому значенні «Який доброзичливо, приязно, чуйно ставиться до людей; доброзичливий; протилежне лихий, поганий»

проілюстровано такими прикладами: «Кавун – чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха»; // Привітний, лагідний у взаєминах. – «Кожна дівка, поки не вийшла заміж, то й добра» [СУМ, т. 2:321]. Цей же прикметник у 4 значенні «Який має належні знання і навички для виконання чого-небудь; досвідчений» проілюстрований тільки чоловічими прикладами: «...Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала; Василь був добрим майстром; Всі мали його [мідника] за чесного чоловіка та доброго» [СУМ, т. 2:321].

Словникова стаття до прикметника *світлий* у 7 значенні «який має високі моральні якості, благородний» містить тільки чоловічі приклади, так само як й ілюстрації до фразеологізму *світла голова* у значенні «розумна людина» [СУМ, т. 9:91]. Переважно чоловічими контекстами проілюстрований прикметник *сміливий*. Приклади, які стосуються жінок, містять або негативне забарвлення, або стосуються тільки зовнішності, пор.: «Соломія була така проворна й **смілива**, що нікого не минала своїм язиком»; «Що то вже за молодиця була красовиця!... малювати б таку та дивитись, не впускаючи з очей, та самому всміхатись на ту красу **сміливу** й веселу» [СУМ, т. 9:406]. Усі ілюстрації стосуються лише чоловіків у

словникових статтях, які тлумачать прикметники *достойний, гарний* (у значенні «з позитивними моральними якостями») тощо.

5) Фіксація нових гендерних стереотипів, що з'явилися внаслідок трансформацій соціокультурної дійсності

В обмеженій кількості, але наявні в словниках такі гендерні стереотипи, як *секс-бомба* – «про жінку з яскраво вираженою сексуальністю» [ВТССУМ:1112]; *супермен* – «чоловік, який якими-небудь якостями, достоїнствами перевершує звичайних чоловіків» [ВТССУМ:1216].

Отже, усі проаналізовані лексикографічні праці містять гендерні стереотипи, як давні, так і нові. «Найпрозорішими» й одночасно найдавнішими є стереотипи, що містяться в дефініціях; меншою мірою це явище представлене в ілюстративній зоні статей. Найяскравішими прикладами гендерної стереотипізації є лексичні лакуни, також семантична й морфологічна асиметрія. Висловлюємо сподівання на те, що проведений гендерний аналіз укротре приверне увагу мовознавців до творення т. зв. недискримінаційної мови. Переконані, що важливу роль у цьому процесі повинні відігравати саме словникарські праці, зважаючи на властиві їм інформативну та нормативну функції.

Список умовних скорочень лексикографічних джерел

- ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [авт.-уклад. Бусел В. Т.]. — К. : ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
- ЛСІ 1983–2003 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983—2003) : Словник. — Х., 136 с.
- ЛСІ 2004–2006 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004—2006) : Словник / А. Нелюба, С. Нелюба. — Х. : Майдан, 2007. — 144 с.
- ЛСІ 2007 — Лексико-словотвірні інновації (2007) : Словник / За ред. А. Нелюби. — Х. : ХІФТ, 2009. — 172 с.
- ЛСІ 2010–2011 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2010–2011) : Словник. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. — 100 с.
- ЛСІ 2012–2013 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2012—2013) : Словник / Заг. ред. А. Нелюби. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. — 172 с.
- ЛСІ 2014 — Лексико-словотвірні інновації (2014) : Словник / Заг. ред. А. Нелюби. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. — 220 с.
- НТСУМ — Сліпущко О. М. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / Яременко В. В., Сліпущко О. М., 1998.
- СУМ — Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
- СТСУМ — Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / Яковлева А. М., Афонська Т. М. — Х. : Торсинг плюс, 2007 — 672 с.
- ТССУМ — Тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В. С. Калашника. — Х. : Белкар-книга, 2005. — 800 с.

Література

1. Горошко Е. И. Особенности гендерной стереотипизации в интернете / Е. И. Горошко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». Т. 22 (61). — 2009. — № 1 — С. 49—60.
2. Горпинич В. О. Морфология української мови: підруч. / В. О. Горпинич. — К. : ВЦ «Академія», 2004. — 336 с.
3. Губарева Г. А. Вербалізація гендерних стереотипів в інтернет-комунікації (про ідеальних чоловіків і жінок) / Губарева Г. А., Чуешкова О. В. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна» : зб. наук. праць. — Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. — С. 74—76.
4. Ефремов В. А. Динамика русской языковой картины мира : вербализация концептуального пространства «"мужчина" – "женщина"» : автореф. дисс. ... д. филол. наук : спец. 10.02.01 — «Русский язык» / В. А. Ефремов. — Санкт-Петербург, 2010. — 40 с.
5. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні [Електронний ресурс] / О. Кісь // І : незалежний культурологічний часопис. — 2003. — № 27. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm>
6. Красных В. В. Свой среди чужих : миф или реальность? / В. В. Красных. — М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. — 375 с.

7. Малахова О. Гендерночутлива мова vs дискурсивні влади : актуальні питання гендерної лінгвістики в Україні / О. Малахова // Гендерний журнал «Я». — 2015. — № 1 (37). — С. 35—37.
8. Нелюба А. М. «Гендерна лінгвістика» і малопродуктивні словотворчі засоби [Електронний ресурс] / А. М. Нелюба // Лінгвістика. — 2011. — № 1. — С. 135—142 // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ling/2011_2/8.pdf
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля – К, 2006. — 716 с.
10. Словарь гендерных терминов [Електронний ресурс] / Под ред. А. А. Денисовой. — М. : Информация XXI век, 2002. — 256 с. — Режим доступу : <http://www.owl.ru/gender/alphabet.htm>.
11. Ставицька Л. О. Гендерні стереотипи в сучасній українській мовній свідомості (за даними асоціативного експерименту зі словами мати, батько) / Л. О. Ставицька // Дивослово. — 2005. — № 5. — С. 47—51.
12. Сучасна українська літературна мова: в 5 т. / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. — Т. 2 : Морфологія. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.